

Paulina de Nijs, Hans Kroeze, Martin Hillenga (eds.), **De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden**. I: [Inleidend deel] (Zwolle: Waanders, 2008, 240 pp., ISBN 978 90 400 8373 0); II: **Dagelijks leven** (Zwolle: Waanders, 2011, 200 pp., ISBN 978 90 400 7737 1); III: **Kloosters in Groningen** (Zwolle: Waanders, 2011, 192 pp., ISBN 978 90 400 7748 7).

Met het verschijnen van het derde deel van *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden* (december 2011), dat aan de *Kloosters in Groningen* is gewijd, is deze reeks volgens plan voltooid. Het initiatief tot de serie is genomen door de staf van Klooster Ter Apel, Museum voor Klooster- en Kerkgeschiedenis & Religieuze Kunst. De reeks is opgebouwd uit artikelen die ook zelfstandig gelezen kunnen worden. Aan de eerste twee delen gaven Nederlandse en Vlaamse specialisten op deelgebieden van de kloostergeschiedenis hun medewerking, het derde deel is verzorgd door kenners van de regionale geschiedenis van het noorden van ons land. Voor deel I berustte de redactie bij Paulina de Nijs en Hans Kroeze; voor de twee latere delen werd De Nijs opgevolgd door Martin Hillenga.

Aanleiding tot het ontstaan van de serie was de constatering van het Klooster Ter Apel dat het bij een lezingenreeks over de Nederlandse kloostergeschiedenis niet kon terugvallen op een recent overzichtswerk voor niet-specialisten. Het was dus de bedoeling om een ‘wetenschappelijk verantwoord, maar voor een breed publiek toegankelijk werk’ tot stand te brengen. In die opzet zijn initiatiefnemers en auteurs beslist geslaagd, maar de delen zijn niet vlekkeloos.

Om niet met de kritiek te hoeven eindigen signaleer ik allereerst enkele onderdelen waarop de reeks minder geslaagd is. In de introductieband is een kloostervocabulaire opgenomen. Zo’n handreiking aan het niet-specialistische lezerspubliek is natuurlijk een goed idee, maar dan moeten de verklaringen wel kloppen en volledig zijn. Dat nu is bij termen met meer dan één betekenis, zoals prior en proost, niet het geval. En waarom wordt bijvoorbeeld – op het terrein van de liturgie – wel uitgelegd wat een antifoon is, maar ontbreken verklaringen voor responsorie en sequens? De gebruiker zou ook gebaat zijn geweest bij een verwijzing naar de relevante *monastica* (ordesgewijze kloosternaslagwerken), al dan niet in digitale vorm, naar websites zoals die van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, en naar de voornaamste

bibliotheekcollecties. Dergelijke informatie is soms wel te vinden in de annotatie van de afzonderlijke artikelen, maar is geen systematisch punt van aandacht geweest.

De samenstellers zijn niet helemaal ontkomen aan de dubbelzinnigheid die in de term ‘de Nederlanden’ besloten ligt. Zo concentreert Vanderputten zich in zijn bijdrage over domeinbeheer op de grote abdijen van het tegenwoordige België, terwijl zijn Vlaamse landgenoot Deploige, die de functionaliteit van de kloosters voor de samenleving als thema heeft, zijn relaas toespitst op het huidige Nederland. Nog weer andere bijdragen, zoals die van de architectuurhistoricus Van der Ploeg, richten de blik op Europa als geheel. Ook in een ander opzicht is de afbakening niet altijd consistent. Terwijl Van Moolenbroek in zijn overzicht over vier eeuwen ordesgeschiedenis zijn netten breed uitwerpt en ook bewegingen als die van de begijnen behandelt, die in kerkrechtelijke zin geen ‘religieuzen’ waren, komen de begijnen er verderop in de reeks bekaaid af.

Het grootste manco ligt bij de beeldredactie. De samenstellers hebben er terecht voor gekozen om de reeks van rijke illustratie te voorzien, en deze is ook prachtig uitgevoerd. Maar op de functionaliteit ervan is veel aan te merken. De verwijzing vanuit de tekst naar de afbeeldingen is in sommige artikelen wel in orde, in andere niet. De verklaringen bij de illustraties zijn vaak te summier. Juist de niet-specialist, die dit niet aan de afbeelding zelf kan zien, heeft er baat bij te vernemen uit wat voor handschrift en uit welke tijd een miniatuur afkomstig is; maar doorgaans ontbreekt dergelijke informatie. En niet zelden zijn er echte missers. Op pagina 178 van deel I krijgen we een prent van het ‘jezuïetenklooster te Delft’ voorgeschoteld: kennelijk gaat het om een jezuïetenstatie uit de tijd van de Republiek, als schuilkerk gevestigd in een woonhuis. Het is jammer dat de samenstellers bij de keuze voor de afbeeldingen niet wat meer gebruik hebben gemaakt van de expertise van de schrijvers van de artikelen.

De tijd waarin kloostergeschiedenis toch vooral een zaak was van en voor kloosterlingen, ligt inmiddels ver achter ons. Het onderwerp is geëmancipeerd van de kerkhistorie en wordt behandeld als integraal onderdeel van de algemene geschiedenis van maatschappij, cultuur en mentaliteit. Het gaat niet meer alleen om interne instellings- en spiritualiteitsgeschiedenis: de aandacht is verschoven naar de functionaliteit van de kloosters voor de hen omringende wereld. De samenstellers van de reeks registreren deze algemene trend op adequate wijze, zonder de beproefde benaderingen te verwaarlozen. Zo krijgt de lezer in het al genoemde hoofdstuk van Van Moolenbroek over de institutionele aspecten houvast op dit gebied. Rudolf van Dijk heeft een hoofdstuk over kloosterspiritualiteit bijgedragen, en wie kan dat beter dan hij? Deploige hanteert als uitgangspunt dat de eigenlijke betekenis van het kloosterleven toch in de verzaking van de wereld en in de zelfheiliging van de monnik of non lag. Hij beschrijft de relatie tussen klooster en samenleving dan ook als een golfbeweging die heen en weer gaat tussen isolatie en wederzijdse beïnvloeding. Een sleutelbegrip is het *do ut des* (voor wat hoort wat): de lekensamenleving stelt aan de kloosters de materiële middelen van bestaan ter hand, maar verwacht daar voorbede – voor het heil in het nu en het hiernamaals – voor terug. Een ander recent concept is dat van de zielenheilsmarkt: veel van de dynamiek in

het middeleeuwse kloosterlandschap komt voort uit de concurrentie om de gaven van de leken tussen steeds weer nieuwe kloosters, die elkaar proberen te overtroeven in observantie (regelgetrouwheid), een eigenschap die door de buitenstaanders hoog werd gewaardeerd. Van de hoofdstukken in deel I verdienen er nog twee aparte vermelding. Wormgoor behandelt de recrutering van de kloosterbevolking en (dus) ook de motieven voor intrede. Corbellini schetst, zonder in te haken op de meest geavanceerde posities van de op Amerikaanse leest geschoeide gendergeschiedenis, een mooi beeld van het grote aandeel dat – zo weten we nu – vrouwen in het middeleeuwse kloosterleven namen, en van hun spiritualiteit.

Deel II, met de ondertitel *Dagelijks leven*, behandelt meer dan de titel suggereert. De Nijs zet de kloosterroutine, gecentreerd op de liturgie, uiteen. Koldewij laat aan de hand van een negental goed gekozen voorbeelden zien hoe de roerende inventaris van de kloosters de tand des tijds heeft doorstaan of gereconstrueerd kan worden. De bijdrage van Willemsen over het onderwijs herhaalt weliswaar iets te stellig de gangbare opinie over het belang van de Moderne Devotie op dit terrein, maar is overigens uiterst lezenswaardig: kinderen blijken ook in middeleeuwse kloosters werkelijk als kinderen te zijn behandeld, voor wie spel onontbeerlijk was. Kienhorst rekent af met het gangbare beeld van het scriptorium zoals we dat sinds Eco's *In de naam van de roos* op het netvlies hebben, en laat verder zien dat schrijven helemaal niet zo'n dagelijkse bezigheid voor kloosterlingen was. In een prachtig hoofdstuk over muziek in het klooster maakt De Loos duidelijk hoe divers cultuurniveaus en -sferen in kloosters konden zijn. Naast de liturgische gestrengheid van het gregoriaans kwamen complexe polyfone stijlen op, waartegen dan weer een reactie van versobering kon optreden, zoals die van de laatmiddeleeuwse 'simple polyphony' van de Moderne Devotie. Rond diezelfde tijd kon men voor wereldlijke muziek terecht in een adellijk nonnenklooster als dat van Rijsburg.

Veel waardering valt op te brengen voor deel III dat over de stad en de provincie Groningen gaat. De kloosters zijn hier gegroepeerd volgens monastieke orde, wat het relaas over hun lotgevallen een stuk gemakkelijker maakt. Voorbeeldig is de manier waarop de na-middeleeuwse veranderingen als integraal onderdeel van de geschiedenis van de kloosters worden behandeld. De publieke interesse voor de kloosters uit de Middeleeuwen wordt in niet geringe mate toch vooral gevoed door datgene wat er nu nog beschikbaar is en functioneert: kloosters zijn erfgoed. Maar dan is het van belang duidelijk te maken aan welke transformaties dat kloostererfgoed in de eeuwen na hun primaire functioneren als religieuze gemeenschappen onderhevig is geweest. Tot voor kort was het bij de samenstelling van *monastica* niet gebruikelijk om hier veel ruimte voor in te richten, en de grote stroom van opgravingen is natuurlijk ook pas de laatste decennia losgekomen (een recent naslagwerk zoals dat van Jacobs voor de karmelieten besteedt hier overigens wel veel aandacht aan). Voor de samenstellers van deel III hoort de nageschiedenis er helemaal bij. Zo laat Brood zien wat na 1594 de economische en financiële betekenis is geweest van de door Stad en Ommelanden in beheer genomen kloostergoederen. Een bijproduct was de systematische kartering, die weer onmisbaar is

om het onroerend kloostergoed retrospectief te reconstrueren. Vrijgekomen kapitaal kon worden besteed aan projecten zoals de stichting van de Groninger Universiteit. De oligarchisering van de provincie werd bevorderd doordat de jonkers beslag wisten te leggen op de zijk-, dijk- en redgerrechten van de voormalige kloosters toen die in de verkoop werden gedaan. Gewone mensen profiteerden van de steengroeven waarin de kloostergebouwen waren veranderd en recycleden de baksteen in hun woonhuizen. In de negentiende eeuw nam de degradatie van de kloosters een snelle vlucht, maar de auteurs slagen erin bronnen op te sporen die een indruk geven hoe de restanten er voor die tijd uitzagen. Een mooi voorbeeld is de Leenster Almanak van schoolmeester Jan Gerrits Rijkens uit Wehe, waarin deze verslag deed van zijn speurtochten naar verdwenen kloosters. De resultaten van recent bouwhistorisch en archeologisch onderzoek worden uiteraard ook gerapporteerd. Het is te hopen dat het model dat de samenstellers van dit deel hiermee hebben afgegeven, veel navolging vindt.

Koen Goudriaan, Vrije Universiteit Amsterdam